

**ԳՅՈՒՂԱՍՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ-ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ
XIXդ. վերջին և XXդ. առաջին կեսին**

XIXդ. վերջին և XXդ. սկզբին հայկական գյուղը դեռ ամբողջովին չէր ազատվել ավատատիրական հարաբերություններից, գյուղատնտեսական հողերը հիմնականում պետության, կալվածատերերի և հոգևոր հաստատությունների սեփականությունն էին: Այդ առումով կարևորում ենք ներկայացնել՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղատնտեսական հողերի սեփականության ձևերի և գյուղացիական տնտեսությունների կառուցվածքային փոփոխություններն ինչպես են ազդել ազգաբնակչության սոցիալական կազմի ու կենսամակարդակի վրա: Հայաստանում մինչև խորհրդայնացումը գյուղական բնակչությունը բաժանվել է երկու մեծ խմբի՝ պետական և մասնատիրական (մուլքադարական և քիուդարական վանքապատկան և այլն) հողերի վրա բնակվողների: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիական հողերը եղել են բացառապես պետության սեփականությունը: Դրա վկայությունն է այն, որ XXդ. սկզբին պետական գյուղացիությունը կազմել է Երևանի նահանգի բնակչության 63,8 %-ը, այդ թվում՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 92.2, Նախիջևանի՝ 30.4, Նոր Բայազետի՝ 72.9, Մուրմալուի՝ 49.7, Շարուր-Գարալագյազի՝ 62,5 և Էջմիածնի գավառներում՝ 60,1 %-ը¹: Հայաստանում կապիտալիզմի զարգացման պրոսական ուղին² հանգեցրեց մանր գյուղացիական և ավատատիրական տնտեսությունների քայքայմանը, որպես հետևանք ավելացավ գյուղական բնակչության հոսքը դեպի քաղաքներ: Գյուղացիներն էլ համարում էին բանվորների, արհեստավորների և մանր վաճառականների շարքերը: Ականավոր մարքսիստ Ստ. Շահումյանը 1906թ. գրում է. «Երևանի նահանգում գյուղական մանր տնտեսությունները քայքայվում են, գյուղացիությունը բնական անհրաժեշտությամբ բաժանվում է երկու մասի, մի կողմից՝ ծնունդ է առնում գյուղական մանր բուրժուազիան, որը հետզհետե հարստանում է, կենտրոնացնում իր ձեռքին հողերը, մյուս կողմից՝ գյուղացիական մեծամասնությունը զրկվում է հողից և արտադրության միջոցներից, արդյունքում ավելացած գյուղացիական աշխատուժի հաշվին ավելանում է բանվորների թիվը»³:

Ապրանքային արտադրության վերելքը և ունեցվածքային անհավասարությունը խորացրին Երևանի նահանգի գյուղացիության սոցիալական շերտավորումը, տեղի ունեցավ գյուղացիական տնտեսությունների նոր շերտավորում՝ նրանց բաժանումը չքավոր, միջակ և ունևոր խավերի: Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Չանգեզուրի և Ղազախի գավառներում 1907թ. ուսումնասիրված 42670 տնտեսություններից կամ 198372 շնչից սննդի կարիք ունեցողները կամ չքավորները կազմում էին 81774, սերմի կարիք ունեցողները (միջակները)՝ 79012, իսկ ապահովվածները (ունևորները)՝ 37586 շունչ: Բանող անասուն չունեցող տնտեսատերերը համարվել են չքավոր գյուղա-

¹ Մ. Ադոնց, Ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XXդ. սկզբին, Եր., 1968, էջ 58:

² Պրոուսիայում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում ավատատիրական տնտեսություններն աստիճանաբար վերափոխվեցին ֆերմերային տնտեսությունների: Հայաստանում խոշոր հողատերերը՝ քիուվները և մուլքադարները, արտադրությունից հիմնականում կտրված էին և ապրում էին ռենտայով: Մեր երկրի գյուղերում կապիտալիստական կացութաձևը զարգացավ հիմնականում կուլակային տնտեսությունների ձևով:

³ Ստ. Շահումյան, Ընտիր երկեր հ. 1, Եր., 1957, էջ 57:

ցիներ⁴: Չունենալով սեփական հողատարածք, բանող անասուն, նյութական միջոցներ՝ չքավոր գյուղացին իր և ընտանիքի գոյությունը պահպանելու համար աշխատել է որպես բատրակ ունևոր գյուղացու մոտ կամ սեզոնային արտազնա աշխատանքի է մեկնել: Գյուղական բուրժուազիան հաճախ է օգտագործել վարձու աշխատանքը: Բամբակագործության բնագավառում նրանք իրենց դաշտերում աշխատելու համար վարձել են մեծ թվով բատրակներ, որոնք եկել են թե՛ Երևանի նահանգի լեռնային գյուղերից, թե՛ Պարսկաստանից ու Թուրքիայից: Բատրակները վճարվում են ինչպես բնամթերքով, այնպես էլ դրամով⁵: Չքավոր գյուղացիներ էին նաև մեկ կամ երկու գլուխ բանող անասուն ունեցող բոլոր գյուղացիները: Ալեքսանդրապոլի գավառում XX դ. սկզբին 138 գյուղացիական տնտեսություններից 7,2%-ը եղել է հարուստ, 15,9%-ը՝ ունևոր, 44,9 %-ը՝ միջակ և 32%-ը՝ չքավոր⁶:

Գյուղացիական հողատարածքի պակասության հիմնական պատճառներից մեկը գյուղացիների թվի շեշտակի աճն էր: Գյուղական բնակչության չքավորությունը պայմանավորված էր նաև սակավահողությամբ: Երևանի նահանգի գավառներում, գյուղական բնակչության թվի աճին զուգընթաց, չէր ավելանում գյուղատնտեսական հողահանդակների տարածքը, ինչը երբեմն պատճառ է եղել գյուղացիների ընդհարման: Դրա վկայությունն են Երևանի նահանգային ու գավառային ոստիկանական արձանագրությունները⁷: Սակավահողության և մանր գյուղացիական տնտեսության պայմաններում ավելի է դժվարանում հողի մշակումը: Այսպես, Ալեքսանդրապոլի գավառի Փոքր Քեթի (ներկայիս՝ Փոքրաշեն) գյուղացիները գութանների քչության պատճառով երբեմն համաձայնության չէին գալիս հող վարելու հարցում⁸: Հողի սակավությունը ստիպում էր մշակել նաև սարերի թեք լանջերը: Ալեքսանդրապոլի գավառի սակավահող գյուղերում դրանք վարել են ոչ թե գութանով, այլ արորով⁹: Գյուղացիական սակավահողությամբ պայմանավորված՝ 1901թ. մայիսի 1-ի «Անդրկովկասի պետական հողերում բնակվող գյուղացիների հողաշինարարության գլխավոր հիմունքների մասին» օրենքով հողերի բաշխման ձևերը գյուղական համայնքներում մնում են անփոփոխ, իսկ գյուղացիներին առաջարկվում էր իրենց հողաբաժինն օգտագործել: Օրենքով թույլատրվում էր հողի համայնական օգտագործումը փոխարինել ծխականով, եթե այդ որոշման օգտին քվեարկեին գյուղի բնակչության 2/3-ը: Գյուղացիներն իրենց հողաբաժնից օգտվելու համար պարտավորվում էին վճարել հողի հարկ կամ բահրա: Պետական հողերը ենթակա չէին վերաբաժանման առանձին գյուղերի և համայնքների միջև, իսկ հողաբաժինները չէին կարող լինել վաճառքի կամ գրավ դնելու առարկա: Հատկանշական է, որ տարբեր եկամտաբերության հողերի տուրքերը նույնն են եղել: «Երևանի նահանգի 1901-1903թթ. արքունական հողային տուրքերի հաշվեցուցակի» համաձայն՝ յուրաքանչյուր դեսյատին այգու և բանջարանոցի զուտ եկամուտը որոշվեց. Ալեքսանդրապոլի գավառի համար՝ 100 ռուբլի, Նոր Բայազետի՝ 11 ռուբլի, Էջմիածնի՝ 100 ռուբլի 74 կոպ., իսկ Երևանի՝ 76 ռուբլի 33 կոպ.: Բայց հայտնի է, որ Նոր Բայազետի գավառի բանջարանոցները ոչնչով չէին տարբերվում Ալեքսանդրապոլի բան-

⁴ Մ. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 112:

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.6, Եր., 1981, էջ 317

⁶ Մ. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 119:

⁷ Շիրակի երկրագիտական թանգարանի գրանցման գույքամատյան (այսուհետ՝ ՇԵԹԳԳ) 2784, «Արձագանք» գրականական և քաղաքական շաբաթաթերթ:

⁸ ՇԵԹԳԳ գիտաօժանդակ ֆոնդ 1211-1214, Բ. Նալբանդյան, Հայրենի գյուղի և մեր տոհմի պատմությունից, էջ 20:

⁹ ՇԵԹԳԳ գիտաօժանդակ ֆոնդ 1211-1214, Բ. Նալբանդյան, Հայրենի գյուղի և մեր տոհմի պատմությունից, էջ 20:

ջարանցներից, իսկ Էջմիածնի այգիները՝ Երևանի այգիներից¹⁰: Ալեքսանդրապոլի գավառի մեկ ծխին հասնող տարածությունը 1901թ. կազմել է 10,3 դեսյատին կամ մոտ 11,3 հա և այդ ցուցանիշով զիջել է միայն Նոր Բայազետի գավառին¹¹: Ընդունված օրենքը հանգեցրեց կալվածատիրական հողատիրության քայքայմանը, իսկ կուլակներն ու զանազան դրամատներն իրենց ձեռքը կենտրոնացրին կալվածատերերի հողերը, և հողի ավատատիրական սեփականությունը փոխարինվեց բուրժուականով: Հողային հաջորդ օրենքը, որ հայտնի է «Ստոլիպինյան ագրարային բարեփոխումներ» անվանումով, ընդունվեց 1906թ. նոյեմբերի 9-ին: Այդ օրենքով իրավունք տրվեց պետական գյուղացիներին դառնալու իրենց հողաբաժինների սեփականատերեր: Օրենքի ընդունումը նպաստեց գյուղական համայնքային տնտեսության թուլացմանը և մենատնտեսության ուժեղացմանը: Ստոլիպինյան ագրարային ռեֆորմները միտված էին միջակ և ունևոր գյուղացիների ձևավորմանն ու հզորացմանը: Հատկանշական է, որ Ստոլիպինյան հողային օրենքը լայն տարածում ստացավ կայսրության եվրոպական գոտու նահանգներում՝ շրջանցելով ծայրամասերը, այդ թվում նաև՝ Հարավային Կովկասը, իսկ Երևանի նահանգի հողերը նախկինի պես մնում էին պետության և խոշոր հողատերերի սեփականություն: Հիմնականում միջակ գյուղացիները իրենց բաժնեհողերի օգտագործման համար պարտավոր էին հողատերերին վճարել բնամթերային և դրամական ռենտա: 1905թ. Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիական համայնքների օգտագործման տակ գտնվող հողերի (227690 դեսյատին) 99,9 %-ը պետական էին, իսկ 0,1%-ը՝ մասնատիրական: Երևանի նահանգի գյուղատնտեսական հողերի 69,2%-ը՝ պետական հողեր էին, 25,5%-ը՝ կալվածատիրական, և 5,3%-ը՝ մասնատիրական¹²: Մասնավոր հողատիրության բարձր տեսակարար կշիռ ունեցել են Լոռու գավառամասը և Չանգեզուրի որոշ շրջաններ: Հայաստանում ամենախոշոր կալվածատիրական տնտեսությունն ունեցել է հայոց եկեղեցին: Մուլքադարական և թիուլային¹³ իրավունքով հայոց եկեղեցին տիրապետել է գյուղերի: Այդ էր պատճառը, որ հայոց եկեղեցին դեմ էր ստոլիպինյան ռեֆորմներին, որովհետև, ըստ էության, ագրարային ռեֆորմների հետևանքով եկեղեցին կկորցներ իրեն պատկանող հողերի զգալի մասը: Հատկանշական է, որ ստոլիպինյան ագրարային ռեֆորմները Հարավային Կովկասում սկսվեցին 1912թ. դեկտեմբեր 19-ից հետո, երբ Նիկոլայ II-ը հաստատեց «Հողերի փրկագնման մասին» օրենքը: Այդ օրենքի 16-րդ կետով գյուղացիները հողեր կարող էին ձեռք բերել ինչպես կանխիկ գումարով, այնպես էլ փրկագնման միջոցով: Գյուղացին և շինականը փրկագնման գումարը պետությանը կարող էին մարել 56, 41 կամ 28 տարվա ընթացքում¹⁴: Փրկագնման ենթակա էին միայն կալվածատիրական, այսինքն՝ մուլքադարական, թիուլային, վանքապատկան հողերը: Քանի որ Ալեքսանդրապոլի գավառում կալվածատիրական հողեր չկային, ընդունված օրենքը որևէ կերպ չէր կարող ազդել գյուղացիական կյանքի վրա:

Կապիտալիզմի զարգացումը Հայաստանում անհրաժեշտաբար փոփոխություններ մտցրեց հարկային գործընթացում: 1901թ. հունվարին ընդունված օրենքով հաստատվում է ծխահարկ, բահրատուրք և հողային հարկ: Բահրատուրքը ներառում

¹⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն հ.6, Եր., 1981թ. էջ 325:

¹¹ Մ. Արմենց, նշվ. աշխ., էջ 69:

¹² *Кавказский календарь на 1907г., Тифлис 1908г., стр. 72.*

¹³ Պետական և արքունի ծառայության դիմաց, իբրև պարզև, բարձրաստիճան ամիրաներին և զինվորականությանը երբեմն նաև հոգևորականությանն իբրև թիուլ տրվում էին մեկ կամ մի քանի գյուղերից ստացվող եկամուտները: Թիուլն ընդհատվում կամ մեկ ուրիշին է փոխանցվում տվյալ թիուլդարի պաշտոնից ազատվելու դեպքում: Մուլքադարներ են կոչվել խոշոր հողատերերը, որոնց ունեցվածքը փոխանցվել է ժառանգման սեփականության իրավունքով:

¹⁴ Մ. Արմենց, նշվ. աշխ., էջ 69:

էր երկու տարր՝ հողային ռենտա, որտեղ հողօգտագործողը հարկի գումարը վճարում է հողի սեփականատերին, իսկ հողի հարկը վճարում է պետությանը: Հատկանշական է, որ պետությանը հողահարկ մուծել են մաս հողի սեփականատերերը: Բնականաբար այդպիսի պայմաններում փոփոխություններ պետք է առաջանային ապրանքափողային հարաբերություններում: Գյուղատնտեսական հողերը տրվել են ոչ միայն փրկագնման, այլև վարձակալության իրավունքներով ինչպես պետական գյուղացիությանը, այնպես էլ տարատեսակի գյուղացիական ընկերություններին: Հատկանշական է, որ մինչև 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունը Հայաստանում, այդ թվում՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում, հողերի վարձակալության իրավունքից օգտվել են հիմնականում միջակ և ունևոր գյուղացիները:

Ապրանքափողային հարաբերությունները Հայաստանում սկսվել են դեռևս ստոլիպինյան գյուղացիական ռեֆորմներից առաջ: Գյուղացիական տնտեսությունը, հարմարվելով շուկայի պահանջներին, նախադրյալներ է ստեղծում առևտրային երկրագործության ձևավորման համար: Այսինքն՝ աղքատ գյուղացին գյուղատնտեսական աշխատանքների կատարման համար ունևոր գյուղացուց և առևտրականից տարեկան բարձր տոկոսադրույքով (30-40 տոկոս) վարկ է վերցրել¹⁵: Վաշխատական տոկոսն ավելի էր բարձրանում, երբ գյուղացիները պարտքը մարում էին ոչ թե դրամով, այլ գյուղատնտեսական մթերքներով: Ներքաշվելով շուկայական հարաբերություններ՝ Երևանի նահանգում հացահատիկը 20-րդ դարի սկզբին դառնում է վաճառքի հիմնական առարկաներից մեկը: Երևանի գավառը, 1904թ. սկսած, Ալեքսանդրապոլի գավառից ներմուծել է ցորեն, որովհետև հացահատիկի փոխարեն մշակել է բամբակ, որն ավելի ձեռնառու է և շահութաբեր է եղել: Իսկ Երևանի գավառում արտադրված բրինձն առաքվել է Կարսի մարզ՝ Ալեքսանդրապոլի և այլ գավառներ¹⁶: Երկաթուղու կառուցումով էր նաև պայմանավորված, որ Երևանի նահանգում նվազում է հացահատիկի արտադրության ծավալները, որովհետև Ռուսաստանի եվրոպական գոտուց մեծ քանակությամբ հացահատիկ սկսեցին ներմուծել: Հասկանալի է, որ դա բացասաբար էր անդրադառնալու Ալեքսանդրապոլի գավառի հացահատիկի արտադրության վրա և փոխելու էր գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածը: Ալեքսանդրապոլի գավառում տարեցուտարի աճում էին կտավատի արտադրության ծավալները: Բավական է նշել, որ 1912թ. Երևանի նահանգում կտավատի ցանքատարածությունները կազմել են 3154 հա, որից 2385-ը տեղաբաշխված է եղել Ալեքսանդրապոլի գավառում¹⁷:

Հայաստանի գյուղատնտեսության կառավարման ոլորտում փոփոխություններ եղան Առաջին աշխարհամարտի վերջին: 1917թ. մարտի 26-ին Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն, որպես հետևանք գյուղացիական զանգվածային բողոքի ճնշման, ստեղծում է հողային գործերի ժամանակավոր հանձնաժողով: Կառավարությունը պարտավորվում է վերացնել «ճորտատիրական» իրավունքի մնացուկները: Սակայն Հողային կոմիտեն անկարող գտնվեց կատարելու գյուղացու պահանջները և նախագուշացումներից անցավ ահաբեկումների¹⁸: Միակ գործնական քայլը կառավարության կողմից այն էր, որ բնամթերային վարձավճարը փոխարինեց դրամականով, և գյուղացին պարտավորվում էր պետությանը վճարել ստացված բերքի 1/5-ի արժեքը ոչ թե բնամթերքով, այլ դրամով¹⁹:

¹⁵ Մ. Արմնց, նշվ. աշխ., էջ 105

¹⁶ «Մշակ», 1904թ. նոյեմբերի 18, (N 253):

¹⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն հ. 6, Եր., 1981, էջ 315:

¹⁸ Վ. Միքայելյան, Հողային հարցը և գյուղացիության դրությունը Հայաստանում (1917-1920թթ.), Պատմաբանասիրական հանդես N 1, Եր., 1960, էջ 111:

¹⁹ Վ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 113:

Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղատնտեսության վիճակն էլ ավելի վատացավ 1918-1920թթ.: Առաջին հանրապետության խորհրդարանի 1918թ. դեկտեմբերի 18-ին հրավիրված նիստին տեղեկություն է տրվում, որ հանրապետությունում գաղթականների թիվը 600 հազարից ավելի է²⁰: Այդպիսի պայմաններում գյուղացու սերմնացուի և անասնազվխաքանակի պահպանումը վտանգված էին: Նա իրեն չէր կարող սննդով ապահովել, ուր մնաց մասնաբաժին հաներ գաղթականի համար: Գաղթականներին սննդով ապահովելու համար կառավարությունն ստիպված անցավ գյուղացիներից պարենի բռնագրավման, որը հաջողություն չունեցավ: Ներքին շուկայում չկարողանալով ցորեն հայթայթել՝ կառավարությունը հույսը կապում է դրսից հացահատիկ ներմուծելու հետ²¹: Հացամթերման և այլ խնդիրներով հիմնականում զբաղվել է Առաջին հանրապետության կառավարության երկրագործության և պարենավորման նախարարությունը, որի նպատակն է եղել ֆինանսական միջոցներ հատկացնել գյուղատնտեսական գործիքների նորոգման, նորերը գնելու, սերմնացու ձեռք բերելու և այլ աշխատանքների համար: Եղել են դեպքեր, որ հատկացված դրամական միջոցներն ու օգնությունները գյուղացիական տնտեսությունների միջև արդյունավետ չեն բաշխվել²²: Առաջին հանրապետությունը գյուղատնտեսական ճգնաժամը հաղթահարեց արտասահմանյան երկրներից ներմուծված գյուղաարքավորումների և սերմնացուի հաշվին, որն ապահովեց բարձր բերքատվություն²³: Սակայն, 1920թ. բերքահավաքի ժամանակ թուրքական բանակը մուտք գործեց Հայաստան, ավելի ճիշտ՝ հացառատ Ալեքսանդրապոլի գավառ: Ստացված բերքի հիմնական մասը տեղափոխվեց Թուրքիա:

Կարմիր բանակի մուտքը (1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին) ազդարարվեց նրանով, որ առաջնահերթ հրապարակվեց Հայաստանի հեղկոմի դեկրետը հողերի ազգայնացման մասին: Ազգայնացվում է մոտ 1,5 մլն հա հողատարածք, որի մեծ մասը կառավարությունը հանձնում գյուղացիական տնտեսությունների օգտագործմանը²⁴: Նորաստեղծ բոլշևիկյան կառավարությունը 1921թ. ապրիլի 28-ի դեկրետով վերացնում է կալվածատիրական, վանքապատկան հողերի մկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունքը: Ընդունված դեկրետը նպատակ ուներ լուծում տալու հանրապետության գյուղացիության բարդ հիմնախնդիրներին: Առաջին աշխարհամարտը և թուրքական օկուպացիան հանրապետության գյուղատնտեսությունը հասցրել էին ծայրահեղ ծանր կացության: 1921-1922թթ. Հայաստանի գյուղացիության 78%-ը, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 90%-ից ավելին գտնվում էր ծայրահեղ չքավորության մեջ: Հայ գյուղացին ի վիճակի չէր իր միջոցներով վերականգնելու մանր գյուղացիական աղքատ տնտեսությունը²⁵: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիական տնտեսությունները 1914թ. համեմատությամբ 1922թ. կորցրել էին գութանների 92,2, արորների՝ 76,8 և գերանդիների՝ 96,6%-ը²⁶: Նույն տարվա զարմանը Հայկենտվիճվարի (Հայաստանի կենտրոնական վիճակագրական վարչություն) անկետային ուսումնասիրության նյութերից պարզվում է, որ գավառի Դուզլյանդի գավառամասում

²⁰ ՀՀ պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ (1918-1920թթ.), Եր., 2010, էջ 115:

²¹ Նույն տեղում, էջ 166:

²² Նույն տեղում, էջ 390:

²³ Բ. Թամրազյան, Սովետական Հայաստանում գյուղատնտեսական մտավորականության կազմավորման պատմությունից (1921-1925թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետ՝ ԼՀԳ), հ.6 (546), Եր., 1988, էջ 31:

²⁴ Ա. Հակոբյան, Սոցիալիստական հայ ազգի կազմավորման և զարգացման մասին, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N3, Եր., 1952, էջ 24:

²⁵ Ա. Մարտիսյան, Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները հայկական գյուղում, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N5, Եր., 1948, էջ 4:

²⁶ Ա. Մարտիսյան, նշվ. աշխ., էջ 18:

ցանք չունեցող 31 տնտեսություններից 27-ը «ինչն՞ու ցանքս չունեք» հարցին պատասխանել են՝ «լծկան, սերմացու ու ինվենտար չունենք», նույնպիսի պատասխան են տվել Մոլլա-Գյոբչա գավառամասի 30 տնտեսությունից 29-ը, Թալինի գավառամասի 28 տնտեսությունից 16-ը, Հաջի Խալիլի գավառամասի 21 տնտեսությունից 19-ը և այլն²⁷: Ի դեպ, գյուղատնտեսական գործիքների սակավության պատճառով հացահատիկի միջին բերքատվությունն այդ տարի բավականին ցածր է եղել՝ 1 հա-ից միջինը 7,1 ցենտներ:

Նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը մի քանի որոշումներ ընդունելուց և արդյունավետ աշխատանքից հետո կարճ ժամանակահատվածում երկիրը, այդ թվում՝ Ալեքսանդրապոլի գավառը դուրս բերեց սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամից: Հայաստանի Ժողկոմխորհի ղեկընտնով 1922թ. օգոստոսի 9-ին հանրապետությունում կազմակերպվում են փոխադարձ օգնության գյուղացիական կոմիտեներ (ՓՕԿ), որոնց նպատակն էր գյուղի աշխատավոր և չքավոր մարդկանց, կարմիր բանակայինների ընտանիքներին ցույց տալ նյութական և բարոյական օգնություն: 1923-1924 տնտեսական տարում գործում էին այդպիսի 994 կոմիտեներ, որոնք 59000 ընտանիքի ցույց տվեցին օգնություն՝ տրամադրելով սերմնացու, քարշող ուժ և գործիքներ²⁸: Ալեքսանդրապոլի գավառում չքավորներն անդամագրվում էին սպառողական և փոխօգնության կոմիտեներին: Բացի դրանից, Ալեքսանդրապոլի ամեն մի գավառակ ունեցել է վարկընկերություններ: Տեղի իշխանությունները, որպեսզի չքավոր գյուղացիությանն ազատեն կուլակների ազդեցությունից, վարկավորում էին: Այսպես, 1926թ. վարկընկերությունը առաջին գավառակի (Դուզքյանը) չքավոր գյուղացիներին վաճառել է 263 գութան, 73 փոցխ, 6 շարքացան, 20 խոտհարք, 10 քամհար, 9 խնցիկ և այլ գյուղատնտեսական գործիքներ, իսկ երկրորդ գավառակի (Բյավթառու) վարկընկերության 500 անդամի տրվել է 6000 ռուբլի՝ գյուղատնտեսական գործիքներ ձեռք բերելու համար²⁹: Գյուղացիներին հարկային արտոնություններ տրամադրելու համար եղել են նաև չարաշահումներ: Այսպես, Թալինի գավառակի երկու կուլակ ուզեցել են ազատվել գյուղմիաս (գյուղացիական միասնական) հարկից³⁰: Չարաշահումներից խուսափելու և բատրակների շահերը պաշտպանելու համար գավառակների գործադիր կոմիտեները որոշում են հսկողություն սահմանել, որ բատրակները իրենց նվազագույն աշխատավարձը և հավելավճարներն ստանան առանց ձգձգումների, արգելեն ունևոր գյուղացիներին հովիվ դառնալ, իսկ աշխատանքի տեսչության ստուգումները դարձնեն հաճախակի³¹:

Ալեքսանդրապոլի գավառում գյուղատնտեսության զարգացման գործընթացում կարևոր նշանակություն ունեցավ գյուղացիական կոոպերացիաների ստեղծումը, որը խրախուսվում էր հանրապետության կառավարության կողմից: Այն զուտ սոցիալիստական հասարակարգի ծնունդ չէ և ի հայտ է եկել դեռևս նախախորհրդային տարիներին³²: Կոոպերացիայի տարրական ձևերից է սպառողական կոոպերացիան, որը Հայաստանում ծնունդ է առել 1898թ., երբ Երևանում գործեց «Էկոնոմիկա» սպառողական ընկերությունը, իսկ 1918թ. Հայաստանում գործում էին արդեն 266 սպառողական

²⁷ Նույն տեղում, էջ 10:

²⁸ Բ. Թևոյան, Աշխատուժի գրադավածության հարցի լուծումը Սովետական Հայաստանում (1921-1929թթ.), ԼՀԳ, հ.3(495), Եր., 1984, էջ 21:

²⁹ ՀԱԱ Շիրակի մարզային բաժանմունք, ֆ. 9, ց. 1, գ. 7, թ. 73:

³⁰ Նույն տեղում, գ. 39, թ. 219:

³¹ Նույն տեղում, գ. 1, գ. 41, թ. 49:

³² Վ. Ղազարյան, Կոլեկտիվացման նախապատրաստումը Հայաստանում 1928-1929թթ., Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ-ի գիտությունների ակադեմիայի N5, Եր., 1959, էջ 44:

կոտայերատիվ ընկերություններ³³: 1923թ. ՀԿԿ Կենտրոնական կոմիտեն ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի կոտայերատիվ ցանցի վերակառուցման աշխատանքներին: Նշված տարում վերացվում են Հայկոտայի բոլոր բաժանմունքները, և դրանց տեղը կազմավորվում են յոթ տարածքային կոտայերատիվներ Երևանում, Ղարաքիլիսայում (ներկայիս՝ Վանաձոր), Ալեքսանդրապոլում, Էջմիածինում, Նոր Բայազետում, Մեղրիում և Դիլիջանում: Հանրապետությունում կոտայերատիվ շարժումն սկսեց թափ հավաքել 1924թ.-ից, երբ կազմավորվեց Հայգյուղկոտայը, որը մեծ օգնություն էր հասցնում չքավոր և միջակ գյուղացիներին, իսկ 1928թ. սպառողական կոտայերացիայում ընդգրկված էր գյուղացիական տնտեսությունների արդեն 38,5 %-ը 1924թ. 5,9 %-ի դիմաց³⁴: Կոտայերատիվների դերը մեծ էր հատկապես կոլտնտեսություններին կամ գյուղացիական տնտեսություններին տեսակավոր սերմերի, գյուղատնտեսական մեքենաների և այլ սարքավորումների մատակարարման և վարկեր տրամադարելու մեջ՝ դրա տեղը գյուղացիներից ստանալով գյուղմթերքներ՝ պայմանագրով սահմանված գներով³⁵: Արտադրականին զուգահեռ՝ գործել է սպառողական կոտայերացիան, ինչը փայտտերերի կամավոր միավորում է՝ իր անդամների կարիքները ապրանքներով և ծառայություններով բավարարելու, նրանց շահերը ներկայացնելու և դրանք պաշտպանելու նպատակով: Սպառողական կոտայերացիան՝ որպես միավորում, շահույթ ստանալու նպատակ չի հետապնդում. եկամուտներն օգտագործվում են միայն իր կանոնադրական նպատակների իրականացման համար: Սպառողական կոտայերացիայի կազմակերպական ձևերն են սպառողական ընկերությունները և դրանց միությունները: 1920-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի գյուղատնտեսության մեջ որոշակի տեղ էին գրավում գյուղատնտեսական կոտայերացիայի պարզ ձևերն ու վարկային ընկերությունները³⁶: Ալեքսանդրապոլի գավառում շարժումը նշանավորվեց սպառողական կոտայերացիաների, գյուղատնտեսական արտադրական կոտայերատիվների ու կոմունաների ստեղծումով, որոնք իրար հետ մրցակցում էին: Մասնավոր առևտրականներն ազատորեն մրցում էին կոտայերատիվ և պետական առևտուր կազմակերպողների հետ և շատ դեպքերում ապրանքներն ավելի էժան էին վաճառում: Այսպես, 1922թ. Հայաստանի անտառկոմը որոշում է բնակչությանը փայտ վաճառել՝ յուրաքանչյուր սաժենի(2,1մ) համար սահմանելով 40 ռուբլի, մինչդեռ նույն քանակությամբ փայտ շուկայում մասնավոր առևտրականները վաճառում էին 32-35 ռուբլի³⁷: Քիչ չեն եղել նաև չարաշահումները կոտայերատիվներում: Լենինականի գավառի Գյուլլիջայի գյուղխորհրդի 1927թ. արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է. «Կոտայերատիվի գործակատարներից մեկի կողմից ապրանքների բաշխումը չի կատարվում կոտայերատիվի սկզբունքներով: Հիշյալ խանութում թագավորում են խնամիության և նույնիսկ վերավաճառքի դեպքեր: Բատրակները՝ որպես անդամներ, չեն օգտվում կոտայերատիվից, իսկ ունևոր գյուղացիները, որոնք անդամ չեն, օգտվում են: Այսպես, կոտայերատիվի անդամ բատրակը չի ստանում իրեն հասանելիք լամպի ապակին և 400գ. շաքարավազն այն դեպքում, երբ Աղա-ալի Ալասկեր օղլին ստացել է մեկ պարկ շաքարավազ և չորս ֆունտ թեյ, իսկ կոտայերատիվի կողմից հատկացված 900 ռուբլին, որը նախատես-

³³ Ա. Մկրտչյան, Կոտայերատիվ շինարարությունը Երևանի գավառում (1921-1925թթ.), Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N7, Եր., 1954, էջ 3:

³⁴ Վ. Ղազարխեցյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

³⁵ Վ. Ղազարխեցյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

³⁶ Բ. Թամրազյան, Մովետական Հայաստանում գյուղատնտեսական մտավորականության կազմավորման պատմությունից (1921-1925թթ.), ԼՀԳ, հ. 6 (546), Եր., 1988, էջ 32:

³⁷ Ա. Մկրտչյան, Կոտայերատիվ շինարարությունը Երևանի գավառում (1921-1925թթ.), Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N7, Եր., 1954, էջ 6:

ված է եղել հատկացնել չքավորներին անդամագրելու համար, չի կատարվել»³⁸: Պատահել է, որ գյուղացին աշխատել է քաղաքի արտադրական և տրանսպորտային ոլորտներում և միաժամանակ զբաղվել է երկրագործությամբ, ինչը հարուցել է համագյուղացիների վրդովմունքը³⁹:

Հողերի վարձակալության երևույթը 1927-1929թթ. տարածված է եղել ոչ միայն Լենինականի գավառում, այլև Հայաստանում: Նրանք, ովքեր չունեին ֆինանսական և նյութական միջոցներ գյուղատնտեսական աշխատանքներ կազմակերպելու, հնարավոր է, որ նաև ունակ չէին աշխատանքը արդյունավետ կազմակերպելու: Դրանով է պայմանավորված նաև, որ 1927թ. մեր հանրապետության չքավոր գյուղացիության 67,9%-ը իրենց հողերը վարձակալության են տվել կուլակներին⁴⁰: Այն հանգամանքը, որ կուլակային տնտեսությունը վարձակալությամբ արտադրության միջոցներ էր վերցնում, կատարվում էր արտադրությունն ընդլայնելու և կապիտալը վերարտադրելու համար, իսկ չքավոր գյուղացին կարիքը հոգալու, գոյատևելու համար է վարձակալությամբ վերցրել հողերը:

ԽՍՀՄ-ում գյուղատնտեսության զարգացման ոլորտում շրջադարձային նշանակություն ունեցավ նոր տնտեսական քաղաքականության անցնելը (այսուհետ՝ ՆՏԲ): ՆՏԲ-ն ունեցել է երկակի բնույթ, մի կողմից՝ կարճատև նահանգ՝ կապիտալիստական տնտեսահարաբերությունների թողությունը, իսկ մյուս կողմից՝ աշխատանքներ են տարվել սոցիալիստական տնտեսահարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ⁴¹: Այսինքն՝ պետությունը ուղղորդել է շուկայի զարգացումը, իսկ շուկան կարգավորել է տնտեսական հարաբերությունները: ՆՏԲ-ին հաջորդեց գյուղական բնակավայրերի կոլեկտիվացումը, երբ պետությունն ամբողջությամբ վերահսկում ու կառավարում էր գյուղատնտեսությունը: Մինչև 1930-ական թվականները ԽՍՀՄ-ում, այդ թվում՝ Հայկական ԽՍՀ-ում, պահպանվում էին կապիտալիզմին բնորոշ տնտեսավարման ձևերը: Դրանով էր պայմանավորված նաև, որ երկրորդ (1933-1937թթ.) հնգամյակում քաղաքական խնդիր էր դրվում վերջնականապես վերացնել կապիտալիստական տարրերին: Այդ առումով, երկրի առաջնորդ Ի. Ստալինն առաջարկում էր կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ, փնտրել կապիտալիստներին, որոնք դարձել են արհեստավորներ, հաշվետարներ, քարտուղաներ և այլն: Կոլտնտեսությանը ձևականորեն կողմնակցելով՝ նրանք իրականում խոչընդոտում են կոլտնտեսության ձևավորումը, փորձում են վիժեցնել հացամթերումները, փչացնում են կոլտնտեսության ունեցվածքը⁴²: Չնայած գյուղացիության կողմից կոլեկտիվացման նկատմամբ թերհավատությանը՝ 1934թ. Լենինականի շրջանում կոլեկտիվացման ցուցանիշն արդեն 76,1% էր⁴³: Այնուհանդերձ անհատ տնտեսությունները որոշ բուսատեսակների արտադրությամբ դեռևս առանցքային տեղ է զբաղեցրել: Դրա վկայությունն են աղյուսակ 1-ում բերված թվային տվյալները:

³⁸ ՀԱԱ Շիրակի մարզային բաժանմունք, ֆ.9, ց.1, գ.38, թ.106:

³⁹ Նույն տեղում, գ.144, թ.16:

⁴⁰ Ա. Մարտիչյան, նշվ. աշխ. էջ 19:

⁴¹ Ա. Հակոբյան, Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման խաղաղ աշխատանքին անցնելու սկզբնական շրջանում (1921-1922թթ.), Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N3, Եր., 1950, էջ 30:

⁴² Հ. Կարապետյան, Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսությունը երկրորդ հնգամյակի առաջին տարիներին (1933-1937թթ.), Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի N8, Եր., 1950, էջ 15:

⁴³ Հ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 23:

Աղյուսակ 1

Լենինականի շրջանի մթերումների քանակը (առ հունվարի 1-ը 1933թ.)
«Հացամթերում» ձեռնարկությունում /տոննա⁴⁴

	Պլանով նախատեսված			Փաստացի կատարված է			Փաստացի անը %-ով
	Կոլտնտեսություն	Անհատական տնտեսություն	Ընդամենը	Կոլտնտեսություն	Անհատական տնտեսություն	Ընդամենը	
Ցորեն	900	2600	3500	886	2704	3590	102,5
Ցորենի սերմ	500	-	500	143,6	-	143,6	28,7
Կտավատ	124,7	81,5	206,3	13,7	13,1	26,8	12,9
Կերակրախոտ	125	1025	1220	50	518,6	568,6	46,6
Դարման	1890	3100	4990	740	1050,8	1789,8	35,8

Կոլեկտիվացման հաջողությունն ապահովելու համար նախաձեռնվեց, այսպես կոչված, «քսանհինգհազարականների» շարժումը: Հատկանշական է, որ Հայաստանում այս շարժումը լայն տարածում չի ստացել: Այսպես, 1930թ. որպես կամավորներ գյուղում ապրելու և աշխատելու են մեկնել 60 բանվոր, հիմնականում Երևան և Լենինական քաղաքներից, մեկ տարի անց նրանցից գյուղում մնացել են 47-ը, իսկ 1932թ.՝ 33 բանվոր:⁴⁵ Լենինականի մեխանիկական գործարանի բանվորական կոլեկտիվը սերտ կապ հաստատեց իր քսանհինգհազարական պատվիրակ Աբգար Դ-անիելյանի հետ, որը Լենինականի շրջանի Կապս գյուղի կոլտնտեսության նախագահն էր: Նրան օգնելու համար գործարանը երեք անգամ բանվորական բրիգադ ուղարկեց Կապս, իսկ Լենինականի մեխանիկական գործարանը գյուղի կոլտնտեսությանը մվիբեց մեկ քամհար մեքենա:⁴⁶

Որպես ամփոփում նշենք, որ ավելի քան 40 տարիների ընթացքում Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի դրությունը գյուղատնտեսության բնագավառում բազմիցս ենթարկվել է փոփոխության՝ պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական գործընթացների փոփոխություններով: Գյուղատնտեսական ռեֆորմները գործուն ազդեցություն ունեցան գյուղական բնակչության սոցիալական կազմի վրա: Մինչ խորհրդային կարգերի հաստատումը գավառի գյուղացիությունը հողը օգտագործել է վարձակալության հիմունքներով: Կոլեկտիվացումն արմատապես փոխեց գավառի գյուղատնտեսության վիճակը: Մանր գյուղացիական տնտեսություններին փոխարինելու եկան կոլեկտիվ և խորհրդային տնտեսությունները: Կոլեկտիվացումը նպաստեց գյուղատնտեսության մեքենայացմանը, աշխատուժի ավելցուկին և քաղաքային բնակչության թվի աճին:

⁴⁴ ՀԱՍ Շիրակի մարզային բաժանմունք Ֆ.9, ց.1, գ.148, թ.5:

⁴⁵ Մ. Ալլահվերդյան, Քսանհինգհազարականները կոլտնտեսային շարժման կազմակերպիչներ Հայաստանում, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ- գիտությունների ակադեմիայի N12, Եր., 1963, էջ 14:

⁴⁶ Մ. Ալլահվերդյան, նշվ. աշխ., էջ 17:

СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА АЛЕКСАНДРАПОЛЬ-ЛЕНИНАКАНСКОГО УЕЗДА В КОНЦЕ XIX-ГО И В НАЧАЛЕ XX вв.)

___ Резюме ___

___ А. Бояджян ___

На протяжении более 40 лет сельское хозяйство Александрополь-Ленинаканского уезда подвергалось изменениям, что было обусловлено различными социально-экономическими и политическими процессами. Сельскохозяйственные реформы сильно повлияли на социальный уровень сельского населения.

Коллективизация основательно изменила положение дел в сельском хозяйстве уезда. На смену мелким крестьянским хозяйствам пришли коллективные и советские хозяйства. Коллективизация способствовала механизации сельского хозяйства, избытку рабочей силы и росту городского населения.